

д.ф.но теолог. Мухаммед Али Языбашы

РЕЛИГИОЗНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ ОТ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ (1924-2019)

РЕЗЮМЕ

Целью исследования является отражение опыта факультетов теологии с первых лет основания Турецкой Республики по настоящее время. В исследовании дана подробная информация о целях создания, учебных программах и сферах услуг данных факультетов. В исследовании также даны споры в связи с преподаванием религии, возникающие в первые годы республики. В исследовании использован метод поиска документов. С момента основания республики по сей день факультеты теологии функционировали под такими названиями, как Факультет теологии Дарульфу, Высший исламский институт, Факультет исламских наук, Факультет теологии, Факультет ислама и религиозных наук. Хотя названия этих учебных заведений разные, их факультеты, кафедры и подразделения имеют схожесть. Цели создания Факультета теологии Дарульфу и факультета теологии Анкары схожи. Оба факультета поставили перед собой задачу подготовки специалистов в области религии. Выпускники этих факультетов, получив глубокие знания в области религии, смогут проводить исследования. Целью создания Высших исламских институтов и Факультета исламских наук Эрзурум заключается в подготовке учителей, имамов и проповедников. Основной целью здесь является подготовка специалистов, которые будут работать в таких учреждениях, как Управление по делам религии и Министерство образования. Те, кто получил образование в этих учреждениях, получили религиозное образование, работали в мечетях и на курсах Корана. Кроме этого, они выполняют свою должность в качестве преподавателя религии. Хотя названия этих учебных заведений разные, их выпускники получают одинаковую степень.

Ключевые слова: *республиканский период, высшее образование, факультет теологии, религиозное образование.*

Assist. Prof. Muhammad Ali Yazbashi

RELIGIOUS EDUCATION IN HIGHER EDUCATION (1924-2019)

**FROM THE ESTABLISHMENT OF THE REPUBLIC OF TURKEY
TO THE PRESENT**

ABSTRACT

The aim of the study is to reveal the experiences gained in the faculties of theology from the first years of the Republic of Turkey to the present. The goals of the mentioned faculties, course programs and activity fields are included in the research. In the first years of the Republic, debates on religious education were also discussed. Document scanning method has been used in the study. Since the inception of the Republic, different names have been used for the faculties of theology such as The Faculty of Theology, the Higher Islamic Institute, the Faculty of Islamic Sciences, the Faculty of Theology, the Faculty of Religious Sciences, the Faculty of Islamic and Religious Sciences. Although the names of these educational institutions are different, the departments and disciplines are similar. Darulfunun Faculty of Theology and Ankara Faculty of Theology have a resemblance. Both faculties aim to train experts in the field of religion. Graduates of these faculties will be able to conduct in-depth research on religion. The goal of the Higher Islamic Institutes and Erzurum Faculty of Islamic Sciences is to train teachers, imams and preachers. They aim to train specialists who will work for Presidency of Religious Affairs and Ministry of National Education. Graduates of these institutions were trained in religious education. They serve in mosques, Qur'an learning centers and as religious teachers in schools. Thus, regardless of different names, the graduates of these educational institutions hold the same degree.

***Keywords:** Republic Period, Higher Education, Faculty of Theology, Religious Education*

Çapa tövsiyə etdi: dos. Şahin Ahmetoğlu

ƏRƏB DİLİNDƏ İŞTIQAQ VƏ SÜNAİYYƏ MƏFHUMLARI

f.f.d. Əmir Kahayev,
amirkahayev@gmail.com

XÜLASƏ

Bu məqalədə iştıqaq məfhumu, iştıqaq növləri və bu növləri bildirmək üçün istifadə olunan terminlərin fərqli məzmunları ifadə etmək üçün işlədilməsinin doğru olub-olmadığı müzakirə edilmişdir. İştıqaqı kəbir/əkbər termininin müxtəlif izahları verilmiş və fərqli bir məzmunu olan yeni termin kimi təqdim edilməsinin doğru olmadığı qeyd edilmişdir. İştıqaqla bağlı ibn Cinninin, Abdussəlam Məhəmməd Harunun və Abdulla Eminin görüşlərinə yer verilmişdir. İbn Cinninin məqsədinin iştıqaqı əkbərdə, ibn Farisin isə iştıqaqı səgirdə ortaqlıq mənanı təsbit etmək olduğu, klassik və müasir yazarların iştıqaq növlərini neçə hissəyə ayırdığı və bu növlərin fərqli izahları qeyd edilmişdir. Sünaiyyə məfhumu araşdırılmış, bu düşüncəni əl-Xəlil ibn Əhməd, ibn Cinni və ibn Faris kimi dil alimlərinin araşdırmalarından anlamının mümkün olduğu ifadə edilmişdir. İbn Farisin “Mücəmu-məqayisil-luğa” adlı əsərindən bu düşüncəni dəstəkləyən bəzi nümunələr verilmişdir. Müəllif əsərində bəzi bölmələrdə ilk iki hərfi dəyişməyib üçüncü hərfin dəyişməsi ilə mənanın dəyişmədiyini qeyd etmişdir. Bu nümunələrdən ibn Farisin ərəb dilindəki kəlmə köklərinin üçhərflili deyil, ikihərflili olduğu fikrini irəli sürən bəzi dil alimləri ilə eyni düşüncəni paylaşdığı ortaya çıxır. Məqalənin sonunda isə ilk əvvəl mücərrəd, yoxsa maddi mənanın meydana gəlməsi məsələsi izah edilmişdir. İbn Farisin qeyd etdiklərindən, ilk öncə, mücərrəd mənanın, bu mənadan da maddi mənanın meydana gəldiyi fikrində olduğu anlaşılır. Bəzi müasir yazarlar onun bu fikrinə etiraz etmiş və ilk öncə, maddi mənanın meydana gəldiyini ifadə etmişlər.

***Açar sözlər:** iştıqaq, dil alimləri, kəlmənin kökü, ərəb dili, maddə.*

Giriş

Ərəb dilində bir kökdən birdən çox kəlmənin törəməsi “iştıqaq” termini ilə ifadə edilir. Bu dilin lüğət tərkibinin zəngin olmasının ən əsas səbəblərindən biri də iştıqaqdır. İştıqaq növlərini bilməyin bu dilin məntiqinin qavranılmasında çox böyük əhəmiyyəti vardır. İştıqaqın hər bir növü kəlmətörətmə fəaliyyətinin başqa bir sahəsini əhatə edir.

Ərəb dili baxımından, önəmli məfhumlardan biri də “sünaiyyə” məfhumudur. Bu məfhum ərəb dilindəki söz köklərinin üç deyil, iki hərfdən ibarət olduğu və bu ikihərflili köklərin çoxunun təbiətdəki səslərin ifadə edilməsindən meydana gəldiyi fikrini müdafiə edir. Bu düşüncəni mənimsəyənlərlə bərabər, tənqid edənlər də olmuşdur. “Sünaiyyə” məfhumunu dəstəkləyənin ən bariz əlamətlərindən biri bəzi söz köklərində üçüncü hərf dəyişsə də, mənanın dəyişmədiyinin görülməsidir.

1. İştiaq

“Yarım, yarı” mənasına gələn “شَقَّ” kökündən törəyən “iştiaq” kəlməsi (əl-Əzhəri 1384/1964, VIII, 248; əl-Cövhəri 1990, IV, 1502), bir termin kimi “məna və ləfz baxımından aralarında bir bağ olan iki sözdən birinin digərindən törəməsi” deməkdir (Həsən Xan 1433/2012, 12; əl-Məğribi 1908, 9). Burada kök olan kəlməyə “müştəq minh” deyilir. Bu kökdən törəyən kəlmələrə də “müştəq” və ya “iştiaq” adı verilir (ət-Təhanəvi 1996, I, 206; Kılıç 2001, XXIII, 439).

Dil alimlərinin əksəriyyətinə görə, ərəb dilindəki sözlərin bir hissəsi müştəq, digər hissəsi isə camiddir. Bəsrə alimlərinə görə, sözün kökü məsdər, kufəlilərə görə isə mazi (keçmiş zaman) felidir. Bəzi müasir alimlər sözün kökünün təkə məsdər və ya mazi feili olmayıb, yer, qəbilə və üzv adlarından, təbiətdəki səslərin təqlid edilməsindən meydana gələn isimlərlə adatlardan da törədiyini açıqlamışlar (Kılıç 2001, XXIII, 439).

İştiaq mövzusu əsrlər öncə dil alimlərinin əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Qütrub (v. 210/825), Əbul-Həsən əl-Əxfəş əl-Əvsat (v. 215/830), əl-Əsmay (v. 216/831), İbn Hatim əl-Bahili (v. 231/846), əl-Mübərrəd (v. 286/900), Əbu İshaq əz-Zəccac (v. 311/923), İbn Dürüstəveyh (v. 347/958) İbn Xaləveyh (v. 370/980) bu alimlərdəndir (əs-Süyuti 1406/1986, I, 351). İbn Düreyd (v. 321/933) “əl-İştiaq” adlı əsərini qələmə alaraq, bu mövzunu geniş bir şəkildə izah etmişdir. Abdussəlam Məhəmməd Harunun (v. 1988) qeyd etdiyinə görə, bu mövzuda İbn Faris (v. 395/1004) “Mucəmu Məqayisil-luğa” adlı əsərini təlif edərək İbn Düreydi izləmiş və bu mövzunu daha da təfsilatlı açıqlamışdır. İbn Farislə eyni dövrdə yaşamış Əbu Əli əl-Farisi (v. 377/987) və tələbəsi İbn Cinni (v. 392/1002) “əl-İştiaqul-əkbər” fikrini bütün dilə şamil etməklə bu mövzunu daha da irəli aparmaq istəsələr də, düşüncələrinə müvəffəq ola bilməmişlər (Harun 1399/1979, I, 24).

İbn Cinni iştiaqı iki hissəyə ayırmışdır: “səğir - əsgər” və “kəbir - əkbər” (İbn Cinni, I, 133-134). İbn Cinni iştiaqı səğirə həm “səğir”, həm də “əsgər”, iştiaqı kəbirə isə həm “kəbir”, həm də “əkbər” deyir (Harun 1958, 26).

Klassik dil alimləri üç iştiaq növündən bəhs etmişlər:

1. Əl-iştiaqus-səğir. Eyni hərflərdən ibarət olan köklərdən fərqli kəlmələrin meydana gəlməsidir. Bu kəlmələrdə kök hərflərin sırası eyni olmalı və aralarında mənə bağlılığı olmalıdır.

2. Əl-iştiaqul-kəbir. Eyni hərflərdən meydana gəlməklə bərabər, sırası fərqli olan və hansısa bir mənada birləşən kəlmələrdən yaranan iştiaq növüdür (أيس → يس ، حبز → جذب) (əl-Məğribi 1908, 14-18; Küçükkalay 1969, 271-275; Kılıç 2001, XXIII, 439-440).

Bu iştiaqın daha yaxşı başa düşülməsi üçün کلم kökü və təqlibləri⁴⁰ (كمل ، مكل ، ملك ، لمك ، لمك ، ملك) nümunə verilə bilər. Bu altı kök də “qüvvət və şiddət” ortaq mənasında birləşməkdədir (İbn cinni, I, 13, II, 134-135).

3. Əl-iştiaqul-əkber. İki əsas hərfi mənası eyni olan yaxud hərfləri arasında məxrəc birliyi ya da yaxınlığı olan iki kəlmə arasında meydana gələn iştiaq növüdür (هتن → هتل ، مده → مدح). Bu iştiaqa “əl-ibdalul-lüğəvi” də deyilir (əl-Məğribi 1908, 18-19; Kılıç 2001, XXIII, 440).

İbn Cinni, sadəcə, iştiaqın ilk iki növündən bəhs etmişdir.

Bu iştiaqlardan ilki qiyasa (sabit qaydalara əsaslanan qrammatik dil hadisəsi) uyğun və ümumi olduğu üçün sərf alimlərinin, digər ikisi isə, leksikoqrafların sahəsinə aiddir.

“Əl-iştiaqul-kübbar” isə iki və ya üç kəlmənin, ya da bir cümlənin bəzi hərflərini ixtisar etmək surəti ilə eyni mənaya dəlalət edən yeni bir kəlmə törətmək olan “naht”a deyilir⁴¹ (Civelek 2003, 99; Belasi 2003, 408).

Müasir yazarlardan Abdulla Emin “İştiaq” adlı əsərini dörd hissəyə bölmüşdür:

1. Əl-iştiaqus-səğir. Eyni hərflərə sahib olan köklərdən fərqli kəlmələrin meydana gəlməsidir. Bu kəlmələrdə kök hərflərin sırası eyni olmalı və aralarında mənə bağlılığı olmalıdır.

2. Əl-iştiaqul-kəbir. Mənə yaxınlığı şərti ilə bir kəlmədən bir hərfi dəyişmək surəti ilə başqa bir kəlmənin törədilməsidir. Burada dəyişən hərflərdə məxrəc birliyi, ya da yaxınlığı olmalıdır (جنا → جذا ، بعثر → بحثر ، شأس → شأز).

⁴⁰ Hərfləri eyni mənalara isə hər hansı bir ortaq mənada birləşən feil köklərində hərflərin yerlərinin dəyişməsidir. Bu eyni hərflərin yerini dəyişmək surətiylə altı feil əldə etmək mümkündür.

⁴¹ əl-Xəlil ibn Əhməd, ərəb dilindəki “naht” məfhumundan ilk bəhs edən alimdir. O, nahtın “iki kəlmədən bir kəlmə törətmək” şəklində tərifini verir. Ona görə حَيَّ kəlmələrinin birləşdirilməsi surətiylə حَيْعَل felinin törədilməsi xaricində “ع” hərfi ilə “ح” hərfi məxrəcləri yaxın olduğu üçün bir kəlmədə olmazlar. حَيْعَلƏ sözünə حَيْ و حَيَّ və حَيْعَلƏ kəlmələrinin birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Buradan hərəkətlə bu felin حَيْعَلƏ → يُحَيْعَلُ → حَيْعَلƏ şəklində təsrifi mümkündür. Bu feil “Namaza gəlin! Qurtuluşa gəlin! dedi” mənasını verir (əl-Fərəhidi 1988, I, 60-61).

3. Əl-İştiaqul-kübar. İbn Cinni İştiaqın bu növünə İştiaqı kəbir və ya əkbər adını vermişdir.

4. Əl-İştiaqul-kübbar. Dil alimləri tərəfindən “naht” adlandırılmışdır (Emin 1376/1956, 3, 331, 373, 391).

Əs-Süyuti (v. 911/1505) “əl-Müzhir” adlı əsərində İştiaqı əkbərlə əlaqəli Əz-Zəccacın kitabında qeyd etdiyi nümunəni nəql edir: “شَجَرْتُ فَلَانًا بِالرُّمْحِ (Filan-kəsi mizraqla vurdum) cümləsinin izahı: “Onu mizrağa elə keçirdim ki, mizrağın üzərində ağacın budağı kimi görünürdü” şəklindədir. Qırtlağa və onunla əlaqəli orqanlara شَجْرٌ deyilməsinin səbəbi, ağacın budaqları kimi, ona bağlı olan orqanlarla bitişik olduğu üçündür. تَشَاوَرَ الْقَوْمَ (İnsanlar mübahisə etdi) cümləsinin izahı: “Ağacın budaqları fərqli olduğu kimi, fərqli fikirlər irəli sürdülər” şəklindədir. Bu kökdən olan hər sözün mənası bir şəkildə bu kökün əsas mənası olan “شَجْرَةٌ – ağaç” kəlməsinə bağlanır” (Əs-Süyuti 1406/1986, I, 351).

Abdussəlam Məhəmməd Harun əs-Süyutin bu nümunəyə “əl-İştiaqul-əkbər” adı verərək, səhv etdiyini bildirir. İbn Cinni bu adı İştiaqın başqa bir növünə vermişdir. Bu addan ilk dəfə istifadə edən İbn Cinnidir (Harun 1958, 27). Əsərində bu addan ilk dəfə özünün istifadə etdiyini qeyd edir (İbn Cinni, II, 133).

Abdussəlam Məhəmməd Harun əs-Süyutin nümunə verdiyi İştiaqın bu növünə xüsusi bir ismin verilməsinin doğru olacağını qeyd edir. Onun fikrinə görə, İştiaqın bu növünə “əl-İştiaqul-kəbir” adı verilməlidir. İbn Cinni “əl-İştiaqus-səğir” və ya “əsğər” məfhumuyla iki xüsusu nəzərdə tuturdu. Birincisi, bir kökdən törəyən ismi-fail, ismi-məful kimi yeddi kəlmə. İkincisi, bir kökdən olan feilin və onun təsrifinin eyni kökdən olan başqa feilə və təsrifinə yaxın olmasıdır. İştiaqın bu növünə bir kökdən meydana gələn kəlmələri bir ortaq nöqtədə birləşdirmək surəti ilə İbn Cinni və İbn Fəris diqqət çəkmişdir. İbn Cinninin “səğir” və ya “əsğər” şəklində adlandırdığı İştiaqın bu növünə “əl-İştiaqul-kəbir” adını vermək daha doğrudur (Harun 1958, 27).

Abdussəlam Məhəmməd Harun “Məqayisul-luğa” əsərinə yazdığı müqəddimədə İbn Fərisin “məqayis” sözü ilə bir kökdən törəyən kəlmələrdə bir ya da bir neçə ortaq mənanı ifadə edən İştiaqı kəbiri nəzərdə tutduğunu açıqlamışdır (Harun 1399/1979, I, 39). Sadəcə, bəzi dil alimləri İştiaqı kəbirin bu anlamda tərifini vermişlər (Rıdvan 1991, 87; Elmalı 2005, XXX, 347).

Abdussəlam Məhəmməd Harunun İştiaqın bu növünə İştiaqı əkbər adını verən əs-Süyutin yanıldığı söyləməsi və bu addan ilk istifadə edən İbn Cinni olduğunu, onun da bu adla İştiaqın başqa bir növünü nəzərdə tutduğunu ifadə etdikdən sonra, bu məfhuma İştiaqı kəbir adının verilməsinin uyğun olacağını qeyd etməsi doğru görünür. İştiaqı kəbir adından da ilk istifadə edən İbn Cinnidir və onun fikrinə görə, İştiaqı kəbirlə İştiaqı əkbər arasında

heç bir fərq yoxdur. Məhəmməd Harunun “iştıraqın bu növünə xüsusi bir adın verilməsi gərəklidir” ifadəsindən sonra iştıraqı kəbir adını uyğun görməsi də qəribədir. İştıraqı kəbir termini başqa bir iştıraq növü üçün istifadə edilirdi. Elə buna görə də onun fərqli məzmunu olan yeni bir termin kimi təqdim edilməsi doğru deyildir.

Emil Yaqub da hər halda, əs-Süyutidən təsirlənərək, “məqayis”i “əl-iştıraqul-əkber” (Yaqub, 1985, 85) şəklində adlandırmışdır. İştıraqı kəbir ilə ibn Farisin ortaq məna fikri⁴² arasında çox fərq vardır və eyni zamanda, ibn Faris araşdırdığı söz köklərində iştıraqı əkbər düşüncəsini əsas götürməmişdir (əl-Yasiri – İdan 2008, 26). İbn Cinninin məqsədi iştıraqı əkbərdə, ibn Farisin isə iştıraqı səğirdə ortaq mənəni təsbit etməkdir. Əsərdəki hər hansı bir maddəyə baxıldığı zaman bu aşkar bir şəkildə görünür; məsələn, ibn Farisin شجر maddəsində hansı kəlmələri açıqladığını araşdırmaq bunu təsbit etmək üçün yetərlidir. Bu kəlmələrin sırası belədir: شَجْرٌ → أَشَجْرٌ → شَجْرٌ → شَجْرَةٌ (ibn Faris 1399/1979, III, 246-247). Digər maddələrdə də bunun eynisi müşahidə edilməkdədir. Belə olduqda, sıralanan bu kəlmələrdə iştıraqı səğirdən başqa bir iştıraq növünü təsbit etmək mümkün deyildir. Bununla bərabər, müəllifin əsərində ələ aldığı maddələrə və onların təqliblərinə baxıldığı zaman bunlar arasında bir məna bağlılığı görünməməkdədir. Müəllifin bu maddələr arasında bir məna bağı qurmaq kimi bir düşüncəsi yoxdur. Sadəcə, bəzi maddələrdə qəlbədən⁴³ bəhs etdiyi üçün iştıraqı kəbirə dolayı yolla işarə etdiyi deyilə bilər.

İbn Faris iştıraqın əsasının məsdər və ya feil olması xüsusundakı düşüncəsini açıq bir şəkildə bəyan etməmişdir. Dəqiq bir şəkildə ifadə etmək imkansız olsa da, müəllifin ümumiyyətlə, kəlmənin kökünü məsdər olaraq gördüyü maddələri izah şəklindən ortaya çıxır. Bəzi maddələrdəki açıqlamalarından isə kəlmənin kökünü feil olaraq gördüyü anlaşılır (Tüleymat 1999, 47-49).

2. Sünaiyyə

İbn Cinninin iştıraqı əkbər fikrindən təsirlənən müasir ərəb dili alimləri “sünaiyyə/bilateralism” adında daha bir düşüncə ortaya qoymuşdular. Bu

⁴² Bir kökdən törəyən müxtəlif kəlmələrin bir və ya bir neçə ortaq mənada birləşməsini ifadə edir. Məsələn, جَن kökündən törəyən kəlmələrdə gizli ya da açıq bir şəkildə “örtmək” mənası vardır. Çünki, bu kökün ortaq mənası “örtmək”dir.

⁴³ Qəlb, ləfz və məna baxımından yaxın olan iki kökün hərflərinin sırasının fərqli olmasıdır (əl-Məğribi 1908, 14). İbn Faris qəlbın tərifini “eyni hərflərin sıralanma baxımından müxtəlif olması” şəklində verir. Buna nümunə olaraq صَاعِقَةٌ (ildırım səsi) və صَائِقَةٌ (ildırım səsi) kəlmələrini vermək olar (İbn Faris 1414/1993, 51).

düşüncəni ibn Cinnidən əvvəlki əl-Xəlil ibn Əhməd (v. 175/791) kimi dil alimlərinin görüşlərindən də anlamaq mümkündür (Yüksel – Gündüzöz 2005, 219). İbn Fərisin əsərində dolayı yolla bu düşüncəyə işarə edən bəzi xüsusiyyətlər vardır.

Sünaiyyə/bilateralizm nəzəriyyəsi ərəb dilindəki kəlmələrin iki hərfdən ibarət olan kəlmə köklərinə əsaslandığı və bu ikihərflilik köklərin çoxunun təbiətdəki səslərin⁴⁴ ifadə edilməsindən meydana gəldiyi şəkildəki bir görüşə dayanır. Eyni iki hərfə başlayan kökdən törəmiş kəlmələr bir ortaq mənada birləşməkdədir. Əlavə olan hərf, ümumiyyətlə, son hərfdir. Bəzən birinci, bəzən də ikinci hərf əlavə oluna bilər (əl-Mübarək, 92-95; Yüksel – Gündüzöz 2005, 221).

İbn Fərisin əsərində dolayı yolla bu düşüncəni dəstəkləyən xüsusiyyətlər bəzi bölmələrdə üçüncü hərf dəyişsə də, mənənin dəyişmədiyinin müşahidə edilməsidir. Bu təsbiti müəllif دَلَّ (günəşin batması, yox olması) maddəsinin sonunda açıq bir şəkildə ifadə etmişdir:

قَالَ أَحْمَدُ بْنُ فَارِسٍ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فِي كُلِّ شَيْءٍ سِرًّا وَلَطِيفَةً. وَقَدْ تَأَمَّلْتُ فِي هَذَا الْبَابِ مِنْ أَوْلَاهِ إِلَى آخِرِهِ فَلَا تَرَى الدَّالَّ مُؤْتَلَفَةً مَعَ اللَّامِ بِحَرْفٍ ثَالِثٍ إِلَّا وَهِيَ تَدُلُّ عَلَى حَرَكَةٍ وَمَجِيءٍ، وَدَهَابٍ وَزَوَالٍ مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

“Əhməd ibn Fəris belə qeyd edir: Allahın hər bir şeydə bir sirri vardır. Bu bölməni başından-sonuna qədər gözdən keçirənsən, üçüncü bir hərfə birləşən “dəl” və “mim” hərflərinin ancaq hərəkətə, gəlməyə, getməyə və bir yerdən başqa bir yerə köçməyə dəlalət etdiyini görərsən. Ən doğrusunu Allah bilir!” (ibn Fəris 1399/1979, II, 298).

Bu bölmədə həmin mənaya dəlalət edən maddələr bunlardır: دلى → دله → دلك → دلق → دلف → دلع → دلظ → دلج → دلج → دلث.

İbn Fəris bu maddələrin “gəlmə, getmə, hərəkət etmə və bir yerdən başqa bir yerə köçmə” ortaq mənasında birləşdiyini qeyd edir. Buradan ibn Fərisin ərəb dilində üçüncü hərfin dəyişməsi ilə mənənin dəyişmədiyi fikrinə diqqətçəkən ilk alim olduğu anlaşılır (Tüleymat 1999, 72).

Birinci hərfi “ayn”, ikinci hərfi “kəf” olan maddələrin hamısı “toplanmaq” ortaq mənasında birləşir (ibn Fəris 1399/1979, IV, 99-108). Bu bölmədə olan maddələr bunlardır: عكز → عكر → عكد → عكب → عكو → عكن → عكم → عكل → عكف → عكص → عكش → عكس.

Əsərdə birinci hərfi “fə”, ikinci hərfi “ləm” olan maddələr gözdən keçirildiyi zaman bu bölmədəki فلو → فلت → فلج → فلح → فلذ → فلز → فلس.

⁴⁴ Səslərin təqlidindən meydana gələn ləfzlərdir. Bu ləfzlərə hikayətu-savt/səs ismi deyilir. Məsələn; أة və أ ح kəlmələrinin hər ikisi “bir ağrıdan ötrü çıxarılan səs” mənasını verir.

فلس → فلع → فلق köklərinin “yarmaq, kəsmək” mənasına dəlalət etdiyi görünür (ibn Faris 1399/1979, IV, 448-452).

Birinci hərfi “ra”, ikinci hərfi “xa” olan maddələr “yumşaq və incəlik” ortaq mənasında birləşir (ibn Faris 1399/1979, II, 500-502). Müəllif həmin bölmədə bu maddələri qeyd edir: رخص → رخف → رخل → رخم → رخو → رخد. Ayrıca رَحْ maddəsi də “yumşaq, incəlik” mənasına dəlalət edir (İbn Faris 1399/1979, II, 386).

Birinci hərfi “cim”, ikinci hərfi “zə” olan maddələr, ümumiyyətlə, “kəsmək” ortaq mənasında birləşir (ibn Faris 1399/1979, I, 453-456). Bu mənaya dəlalət edən maddələr bunlardır: جزع → جزل → جزم → جزح → جزر.

Bu mənə oxşarlığı “ləm” və “mim”, “ha” və “xa”, “sin” və “şin” kimi son hərfi bir-birinə yaxın olan maddələrdə daha çox görünür. Bu maddələrin birinin digərindən mübdəl⁴⁵ olma ehtimalı daha yüksəkdir.

Yuxarıdakı nümunələrdən ibn Farisin ərəb dilindəki kəlmə köklərinin üçhərflili deyil, ikihərflili olduğu fikrini irəli sürən bəzi dil alimləri ilə eyni düşüncəni paylaştığı ortaya çıxır (Tüleymat 1999, 73, 93). Əsərdə müəllifin bölmə adlarını qeyd edərkən üçüncü hərfi ifadə etmədən باب التاء والحيم وما يتلوهما şəklində verməsi də bu fikri dəstəkləyir.

لْ maddəsinin ortaq mənası “sürüşmək, bir yerdən başqa bir yerə getməkdir”. Bu maddə içərisində yer alan mutabıq⁴⁶ زَلَزَل feili də eyni mənanı ifadə edir (ibn Faris 1399/1979, III, 4). Birinci hərfi “zə”, ikinci hərfi “ləm” olan زلج → زلخ → زلع → زلف → زلق kimi maddələrin də bu ortaq mənaya dəlalət etdiyi görünür (ibn Faris 1399/1979, III, 19-21). Müəllif lüğətində əvvəlcə muzaaf⁴⁷ maddələri və bu maddələr içərisində mutabıq feilləri qeyd edir. Bundan sonra sülasi (üçhərflili) maddələrə yer verir. İlk əvvəl muzaaf maddəni qeyd edən ibn Farisin digər sülasi maddələrin bu maddədən bir təkamül nəticəsində meydana gəldiyi qənaətində olması möhtəməldir.⁴⁸ Muzaaf maddələrdə də təbiətdəki səslərin ifadə edilməsi (hikayətu-savt/səs ismi) çox görüldüyü üçün bunun təməli səs ismi ola bilər. O zaman ibn Farisin bu maddələri ələ alması, mənə verməsi və sıralamasına görə onun ilk əvvəl iki hərfdən ibarət olan səs isimlərinin, bu isimlərdən muzaaf kəlmələrin, sonra iki hərfin təkrarı ilə meydana gələn mutabıq kəlmələrin, ən sonda da üçüncü hərfin

⁴⁵ İbdal kəlməni rahat tələffüz etmək üçün bir hərfin yerinə məxrəc və ya sifət baxımından ona yaxın olan başqa bir hərfi gətirməkdir. Dəyişdirilən hərfə mübdəl minh, onun yerinə gətirilənə mübdəl və ya bədəl deyilir (Sarı 1999, XIX, 263).

⁴⁶ زَلَزَل kimi iki hərfin təkrarıyla meydana gələn dörd hərfli kəlmələr.

⁴⁷ شَد kimi ikinci hərfi şaddəli olan kəlmələr.

⁴⁸ Müəllifin دَكَّن kəlməsini həm دَك həm də دَكَن maddəsində qeyd etməsi bu səbəbdən ola bilər (İbn Faris 1399/1979, II, 258, 291).

dəyişməsi ilə sülasi maddələrin meydana gəldiyi fikrini mənimsədiyini söyləmək mümkündür.

Kəlmə mənalarının keçirdiyi mərhələlər baxımından ibn Farisin خيل maddəsində qeyd etdiklərindən onun ilk əvvəl mücərrəd mənanın, daha sonra isə bu mənadan maddi mənanın meydana gəldiyi fikrində olduğu görünür. Əsərində belə bir qissə anladılmışdır: Əbu Amr ibn əl-Əladan (v. 154/771) “at sürüsü”nün الخيل şəklində ifadə edilməsinin səbəbi soruşulmuş, o da bilmədiyini söyləmişdir. Orada olan bir bədəvi “hərəkət halında rəngdən-rəngə (şəkildən-şəklə) girdiyi üçün”, – deyə cavab vermişdir. Bunun üzərinə Əbu Amr bu izahın yazılmasını istəmişdir. İbn Faris də bunun doğru olduğunu bildirmişdir. Hərəkət edərkən rəngdən rəngə (şəkildən şəklə) girdiyi üçün الْمُخْتَال (təkəbbürlü) kəlməsi bu şəkildə ifadə edilmişdir (ibn Faris 1399/1979, II, 235). Burada الخيل kökünün ilk öncə mücərrəd mənası olan “təkəbbür” mənasının, daha sonra isə bu mənadan maddi mənası olan “at sürüsü” mənasının meydana gəldiyi fikri dilə gətirilmişdir.

İbrahim Ənis isə bu görüşə etiraz edir, ilk əvvəl maddi mənanın, daha sonra isə bu mənadan mücərrəd mənanın meydana gəldiyini ifadə edir. Ona görə burada əsas olan الخيل kəlməsinin ifadə etdiyi “at sürüsü” mənasıdır. Bu kökdən törəyən الخيلاء kəlməsinin “təkəbbür” mənasına gəlməsi isə daha sonra sabit olmuşdur. رحم maddəsində də əsas olan الرَّحْم kəlməsinin ifadə etdiyi “uşaqlıq, ana bətni” mənasıdır. Bu kökün الرَّحْمَة “rəhmət, mərhəmət” mənası isə bu mənadan sonra meydana gəlmişdir (Enis 1984, 164). İbn Faris isə رحم maddəsinin orta mənasını “mərhəmət, şəfqət” kim qeyd edərək, mücərrəd mənayı əsas götürmüşdür (ibn Faris 1399/1979, II, 498).

Nəticə

Aralarında bir bağ olan iki kəlmədən birinin digərindən törədilməsini ifadə edən iştiaqın bəzi növləri vardır. Bu mövzuda çox önəmli bilgilər verən ibn Cinni iştiaqı əsas olaraq iki qismə ayırmışdır: iştiaqı səğir/əsğər və iştiaqı kəbir/əkbər. İştiaqın müəyyən bir növünü ifadə etmək üçün iştiaqı kəbir/əkbər isimlərindən ilk istifadə edən ibn Cinni olmuşdur. Bəzi müəlliflər tərəfindən bu iştiaq növləri fərqli şəkildə izah edilmişdir. İştiaqın müəyyən bir növünü ifadə etmək üçün təsbit olunan bu isimləri fərqli şəkildə araşdırmaq məfhumlar arasında qarışıqlığa səbəb olacağı üçün doğru deyildir.

Ərəb dilinin xüsusiyyətlərindən biri də söz kökündəki üçüncü hərf dəyişməsi də, mənanın dəyişməsidir. Bunu ilk ifadə edən dil alimi ibn Farisdir. Bununla müəllif dolayı yolla ərəb dilindəki sözlərin ikihərfdən ibarət olan bir

kökə əsaslandığı və iki hərfli köklərin də çoxunun təbiətdəki səslərin ifadə edilməsindən meydana gəldiyi fikrin müdafiə edən sünaıyyə məfhumuna əsaslanır. Bu düşüncəni əl-Xəlil ibn Əhməd, ibn Cinni kimi dil alimlərinin qeyd etdiklərindən də anlamaq mümkündür.

Kəlmə mənalarının əsrlər boyu keçirdiyi mərhələlər baxımından ibn Farisin ilk əvvəl mücərrəd mənənin, daha sonra isə bu mənadan maddi mənənin meydana gəldiyi düşüncəsində olduğunu qeyd etmək mümkündür. Bəzi müasir alimlər isə ilk əvvəl maddi mənənin, daha sonra isə bu mənadan mücərrəd mənənin meydana gəldiyini qəbul edirlər.

ƏDƏBİYYAT

Belasi, Muhammed es-Seyyid Ali. (2003). *“Arap Dilinde Naht”*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (tərc. Mehmet Ali Şimşek), VII/2, Sivas, (s. 407-416).

Civelek, Yakup. (2003). *“Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede “Naht” Yönteminin Kullanımı”*, Nüsha, yıl: III, sy: 10, (s. 97-118).

əl-Cövhəri, Əbu Nasr İsmail ibn Həmməd. (1990). *“əs-Sihah tacul-luğa və sihahul-ərəbiyyə”*, (Nəşr edən: Əhməd Abdulğafur Addar), Beyrut: Darul-ilm lil-məlayin.

əl-Əzhəri, Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd. (1384/1964). *“Təhzibul-luğa”*, (Nəşr edən: Heyət), Nəşr edilən yer yoxdur. əd-Darul-Mısıriyyə lit-təlif və vət-tərcəmə.

əl-Fərahidi, əl-Xəlil ibn Əhməd. (1988). *“Kitabul-Ayn”*, (Nəşr edən: Mehdi əl-Məxzumi, İbrahim əs-Samərrai), Beyrut: Müəssəsətul-ələm lil-mətbuat.

Elmalı, Hüseyin. (2005). *“Mu‘cemü mekâyisi’l-luga”*, Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, XXX, (s. 346-347).

əl-Məğribi, Abdulqadir ibn Mustafa. (1908). *əl-İştiaq vət-tərib*, Misir: Mətbəətul-hilal.

əl-Mubarək, Məhəmməd. (Nəşr ili yoxdur). *“Fiqhul-luğa və xəsisul-ərəbiyyə”*, Nəşr edilən yer yoxdur. Darul-fikr.

əl-Yasiri, Abdulkazım – Heydər Cəbbar İdan. (2008). *“İnayətu Əhməd ibn Faris fi Mucəmi Məqayisil-luğa bid-dələlətil-mihvəriyyə”*, Məcəllətu adabil-Kufə I/2, İraq, (s.11-46).

Emin, Abdulla. (1376/1956). *“əl-İştiaq”*, Qahirə: Ləcnətut-təlif vət-tərcəmə vən-nəşr.

Enis, İbrahim. (1984). *“Dələlətul-əlfaz”*, Nəşr edilən yer yoxdur. Məktəbətul-ənclul-Mısıriyyə.

əs-Süyuti, Abdurrahman Cəlaluddin. (1406/1986). “*əl-Muzhir fi ulumil-luğati və ənvaiha*”, Beyrut: Mənşuratul-məktəbətül-əsriyyə.

ət-Təhanəvi, Məhəmməd Əli. (1996). *2Mövzuatı Kəşşafi istilahatıl-fünun vəl-ulum*”, (Nəşr edən: Əli Dəhruç, tərc. Abdulla əl-Xalidi - Corc Zeynati), Beyrut: Məktəbətü Lübnan.

Harun, Abdussələm Məhəmməd. (1399/1979). Müqəddimə-tun-naşir (*Mucəmu Məqayisil-luğa* adlı əsərin müqəddiməsi – Əbul-Hüseyn Əhməd ibn Fəris), Nəşr edilən yer yoxdur. Darul-fikr, I, 3-48.

Harun, Abdussələm Məhəmməd. (1958). “*Təqdim (əl-İştiaq adlı əsərin müqəddiməsi – Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Düreyd)*”, Qahirə: Məktəbətul-hancı, (26-40).

Həsən Xan, Məhəmməd Sadiq. (1433/2012). “*əl-Alamul-xəffağ min ilmil-İştiaq*”, Beyrut: Müəssəsətul-kutubis-səqafiyə.

İbn Cinni, Əbul-Fəth Osman ibn Cinni. (Nəşr ili yoxdur). “*əl-Xəsis*, (Nəşr edən: Məhəmməd Əli ən-Nəccar)”, Nəşr edilən yer yoxdur. Darul-kutubil-Misriyyə.

İbn Fəris, Əbul-Hüseyn Əhməd ibn Fəris. (1399/1979). “*Mucəmu Məqayisil-luğa*”, (Nəşr edən: Abdussələm Məhəmməd Harun), Nəşr edilən yer yoxdur. Darul-fikr.

İbn Fəris, Əbul-Hüseyn Əhməd ibn Fəris. (1414/1993). “*əs-Sahibi fi fiqhil-luğatil-ərəbiyyə və məsailihə və sunənil-ərəb fi kəlamihə* (Nəşr edən: Ömər Fəruq ət-Tabba)”, Beyrut: Məktəbətul-maarif.

Kılıç, Hulusi. (2001). “*İştikak*”, Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, İstanbul, XXIII, (s. 439-440).

Küçükkalay, Hüseyin. (1969). “*Kur’ân Dili Arapça*”, Konya: Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti neşriyatı.

Rıdvan, Məhəmməd Mustafa. (1991). “*əl-İmam Əbul-Hüseyn ibn Fəris ər-Razi və əsaruhu fil-luğa və fin-nəhv*”, Misir: Daru nahda.

Sarı, Mehmet Ali. (1999). “*İbdâl*”, Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, İstanbul, XIX, (s. 263-265).

Tuleymat, Qazi Muxtar. (1999). “*Əhməd ibn Fəris əl-Luğavi: dirasə fi əraihil-luğaviyyə və n-nəhviyyə*”, Dəməşq: Daru tallas.

Yaqub, Emil. (1985). *əl-Məacimul-luğaviyyə-tul-ərəbiyyə bədaətuha və tətavvuruha*, Beyrut: Darul-ilm lil-məlayin.

Yüksel, Ahmet - Soner Gündüzöz. (2005). Arap Filolojisindəki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyyə Kuramları və Müsəlləsât Olgusuna Courtenay’ın Fonem Kuramı Çərçəvesində Yeni Bir Yaklaşım Denemesi, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 9, sy: 22, 211-224.

д.ф.но филос. Амир Кахаев

ПОНЯТИЯ ИШТИГАГ (ДЕРИВАЦИЯ) И СУНАИЙЯ (ДВУХБУКВЕННЫЕ КОРНИ) НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждены понятие иштигаг, виды иштигага и правильность использования терминов, обозначающих эти виды, для выражения различных содержаний. Приведены различные объяснения термина иштигагы кабир/акбар и указано, что их представление в качестве нового термина с другим содержанием неправильно. Приведены мнения Ибн Джинни, Абдуссалама Мухаммеда Харуна и Абдуллы Эмина в связи с иштигагом.

Отмечено, что целью Ибн Джинни было обнаружение общего смысла в иштигагы акбале, а Ибн Фариса – в иштигагы сагире, также указано на сколько частей классические и современные писатели делят виды иштигага и разные объяснения этих видов. Изучено понятие сунаийя, возможность понимания этой идеи в исследованиях таких ученых-лингвистов, как аль-Халил ибн Ахмед, Ибн и и Ибн аль-Фарис. Приведены несколько примеров из работы Ибн Фариса под названием «Муджаму магайисил-луга», поддерживающих эту идею. В некоторых разделах своей работы автор отметил, что при смене третьей буквы без смены первых двух букв значение не меняется. Из этих примеров следует, что Ибн Фарис разделял одну и ту же мысль с некоторыми учеными-лингвистами, которые считают, что корни слов на арабском языке не трехбуквенные, а двухбуквенные. В конце статьи, разъяснен вопрос о том, что возникло раньше абстрактное или материальное значение. Из указанных Ибн Фарисом становится понятным, то что сначала возникло абстрактное значение, а затем из него возникло материальное значение. Некоторые современные писатели не соглашались с этим мнением и утверждали, что сначала возникло материальное значение.

Ключевые слова: *иштигаг, ученые-лингвисты, корень слова, арабский язык, статья.*

PhD Amir Kahayev

NOTIONS OF ISHTIQAQ AND SUNAIYYAH IN ARABIC

ABSTRACT

The article discusses the notion of ishtiqaq (derivation), its types and usage to express different contents. It introduces various explanations of the term ishtiqaq al-akbar and states that its introduction as a new term with different meanings is inappropriate. It discusses Jinni, Abdussalam Mahammad Harun and Abdulla Emin's views on ishtiqaq al-akbar. The article sheds light on how Ibn Jinni finds common meaning in ishtiqaq al-akbar and ibn Faris in ishtiqaq al-saghir and how classical and modern writers distinguish and explain ishtiqaq types. It also studies the notion of sunaiyyah (bilateralism) and concludes that it is possible to understand the interpretation of it through the works of the scholars such as Khalil ibn Ahmad, Ibn Jinni and Faris. In his book *Mu'jam maqayis al-lughah*, Ibn Faris provides some examples that support this idea. According to the author, the meaning do not change if the third letter is changed in a word. This proves that Ibn Faris shared the same thoughts with the scholars who suggested that the word roots in Arabic consist of two letters. The article then discusses the origin of abstract and material meanings. According to ibn Faris, material meaning derived from abstract meaning which appeared first. Some contemporary writers oppose this idea and consider that material meaning originated first.

Keywords: *ishtiqaq (derivation), linguistics, word roots, Arabic language, substance*

د. أمير كحايف

مفهوما الاشتقاق والنَّائِيَّة في اللُّغة العربيَّة المُلخَّص

في هذه المقالة بحث عن مفهوم الاشتقاق وأنواعه واستخدام المصطلحات التي تستعمل للتعبير عن هذه الأنواع ليفيد مختلف المحتويات من جهة صحتها. وسردت شروح مصطلح الاشتقاق الكبير أو الأكبر وذكر أنّ عرضه كمصطلح جديد لمحتوى مختلف ليس صحيحا. وعرضت آراء ابن جنّي وعبد السلام محمد هارون وعبد الله أمين عن الاشتقاق. وذكر أنّ غاية ابن جنّي تحديد المعنى المشترك في الاشتقاق الأكبر وأمّا غاية ابن فارس فهو تحديده في الاشتقاق الصغير وذكر أيضا تقسيم المؤلفين القدماء والمعاصرين أنواع الاشتقاق وشروح مختلفة لهذه الأنواع. درس مفهوم النَّائِيَّة وبيّن أنّه من الممكن أن تفهم هذه النَّظْرِيَّة من بحوث علماء اللُّغة كالخليل بن أحمد وابن جنّي وابن فارس. وذكر بعض النماذج لدعم هذه النَّظْرِيَّة من معجم مقاييس اللُّغة لابن فارس. وكتب ابن فارس في بعض أبواب كتابه أنّ المعنى لا يتغير بتغيّر الحرف الثالث وتثبت الحرف الأوّل والثاني. ويظهر من هذه النماذج أنّ ابن فارس يوافق على رأي علماء اللُّغة الذين يطرحون فكرة جذر الكلمة في اللُّغة العربية ثنائِيَّة لا ثلاثِيَّة. وفي نهاية المقالة بيّنت مسألة أهل المعنى المجرد ثابت أو لا أم المعنى المحسوس؟ ويفهم من قيود ابن فارس أنّ المعنى المجرد ثابت أو لا ومن هذا المعنى يتولّد المعنى المحسوس. وبعض المؤلفين المعاصرين قد اعترضوا على رأيه وأفادوا أنّ المعنى المحسوس ثابت أو لا.

الكلمات المفتاحية: الاشتقاق ، علماء اللُّغة ، جذر الكلمة ، اللُّغة العربيَّة ، مادّة

Çapa tövsiyə etdi: E.N.Məmmədov